

Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)

Ramon Martí, M. Mercè Viladrich¹

Rebut: 08-11-2018
Acceptat: 15-11-2018

Resum

Genèricament, aquesta aportació revisa la problemàtica de les fortificacions altmedievales a Catalunya i, en particular, la de les torres exemptes de planta circular, un model d'edifici que compta amb múltiples variants. Aquí el seu origen planteja controvèrsies, atès que alguns casos s'atribueixen a època romana i, la resta, principalment al període comtal, tot i que també són construccions comunes a bona part d'al-Andalus, on la seva atribució al període islàmic no sol discutir-se. Ara revisarem els exemplars més arcaics de les comarques de Girona, Barcelona i Tarragona, tot contrastant les dades arqueològiques i monumentals amb les fonts textuais, per tal de verificar la hipòtesi sobre l'origen andalusí d'aquests primers edificis. Això suposa l'estudi d'un marc territorial molt ampli, que abasta més de 300 km lineals sobre les comarques litorals i prelitorals, on se succeïren fins a tres fronteres distintes que separaren els dominis musulmans dels cristians, des dels Pirineus fins a l'entorn de Tortosa. Aquí sumem mig centenar de torres que integren diversos dispositius de vigilància territorial, tot evidenciant estratègies de defensa que només cobren sentit en època islàmica, contra un enemic procedent del nord. Així mateix, les successives fronteres corresponen a distintes variants de torres que mostren la pròpia evolució del model durant els segles VIII a X, un tipus de construcció que d'aleshores ençà fou assimilada per la poliorcètica comtal.

Paraules clau: torre circular; torre de guaita; castell; emirat omeia; al-Andalus; Catalunya

Abstract. *The Insulated Round Towers of the Andalusian-Catalonian Borders (VIIIth-Xth centuries).*

This paper reviews the subject of early medieval fortifications in Catalonia. In particular, we focus on insulated round towers, a kind of building with very many variants. Here, academic disputes abound as to their origins, some of them being ascribed to the Roman period, whereas others being thought to belong to the Catalan Counts. Such towers are common in wide portions of al-Andalus territory, where their Islamic origin is usually not disputed. We shall review the most ancient samples found in the territories of Girona, Barcelona and Tarragona, by cross-checking archaeological and monumental data with textual sources, in order to test and proof the hypothesis of an Andalusian origin for those very first buildings. This study embraces

1. Aportació realitzada en el marc del projecte de recerca: *Génesis de la nobleza medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI* (HAR2015-63661-P; MINECO - FEDER).

Universitat Autònoma de Barcelona. ramon.marti@uab.cat

Universitat de Barcelona. viladrich@ub.edu

a vast territory. Indeed, it encompasses over 300 km straight along the Catalan coastline and neighbouring territories, from the Pyrenees to Tortosa. On this stretch of land there once were in succession up to three different borders between territories under Christian or Islamic rule, respectively. We discuss, in toto, up to fifty towers each one of them charged with definite surveillance and control duties over the territory. Such control purposes show defensive strategies, which only do make sense in the Islamic era if the enemy comes from the North. Furthermore, the successive borders are linked to differing types of towers, which show the transformation of those structures along the VIIIth to Xth centuries. This kind of construction was adopted later by the Catalan Counts' poliorcetics.

Keywords: round tower; watchtower; castle; Umayyad Emirate; al-Andalus; Catalonia

MARTÍ, Ramon; VILADRICH, M. Mercè. «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)». *Treballs d'Arqueologia*, 2018, núm. 22, p. 51-81. DOI: 10.5565/rev/tda.76

1. Introducció

Contràriament al que succeeix a la resta d'Europa, al conjunt de Catalunya les torres de planta circular representen un dels elements més característics de les fortificacions de l'Alta Edat Mitjana. Denominades comunament torres de guaita, perquè sovint ocupen posicions prominents amb funcions específiques de vigilància, aquestes construccions constitueixen l'element primitiu o principal de nombrosos castells o també es troben en tota mena d'establiments rurals. Temps enrere, la seva singularitat generà un cert interès científic que n'impulsà l'estudi, alhora que es formulaven hipòtesis sobre els seus orígens.

Així, la primera disciplina en ocupar-se'n fou l'arqueologia clàssica incipient del segle XX, tot segregant un grup reduït de torres exemptes, que hom atribuï a la conquesta romana, d'acord amb el seu aparell o la seva fesomia monumental (Puig i Cadafalch, 1934: 69-74). Cinquanta anys després, amb l'extensió de

l'anàlisi arqueològica al període medieval es considerà que aquestes torres de guaita serien una innovació d'època comtal, encara que s'excepuaven aquells casos singulars que havia reclamat l'arqueologia clàssica (Autors Diversos, 1986).

Fou Manel Riu el principal impulsor dels primers estudis sobre torres altmedievals al nostre país, alhora que intentava explicar els orígens d'aquesta tipologia: així postulava que les primeres fortificacions carolíngies del segle IX serien bàsicament fetes amb fusta, tot suggerint l'existència d'edificis turriformes circulars bastits amb aquests materials; també observava, però, que les torres edificades amb pedra de planta quadrada o rectangular haurien precedit les construccions circulars, que s'innovarien preferentment vers les acaballes del segle X (Riu, 1985-86). A partir d'aquí es multiplicaren els estudis arquitectònics dels edificis més ben conservats i les conclusions obtingudes per la majoria d'autors no diferiren gaire d'aquelles propostes, tot relacionant els edificis amb les primeres notícies do-

cumentals (Galtier, 1987; Cabañero, 1996). Més tard, però, s'ha observat l'escàs suport arqueològic d'aquelles hipòtesis sobre fortificacions lígnies exclusives i s'ha proposat relacionar el trànsit de les torres quadrangulars a les circulars mitjançant altres fórmules, que corresponen a alguns arquetips de planta oblonga o d'angles arrodonits i que s'atribueixen a la primera meitat del segle x (Bolòs, 2001).

En aquest context historiogràfic, foren l'excepció certes observacions sobre la frontera de Lleida, on s'argumentà que les torres de planta circular s'haurien construït primer al sector andalusí i que d'aquí derivarien les de l'àmbit cristià (Fité, 1986). Temps després ens sumàrem a la discrepància en identificar un grup específic d'aquestes torres que ocupa la meitat oriental de Catalunya, que reben la denominació de fars i que inclouen les torres monumentals considerades d'època antiga, tot constituint un veritable dispositiu d'alerta interterritorial que atribuïrem al segle VIII (Martí, 2005). Ulteriors estudis ho confirmen i també hem defensat puntualment l'atribució andalusina d'altres torres de planta circular, tant a les comarques de Catalunya central com de l'entorn de Tarragona i Tortosa, alhora que s'han multiplicat les intervencions arqueològiques arreu.

Som conscients, però, que a dia d'avui persisteixen les discrepàncies i que cal revisar una problemàtica que afecta principalment els segles VIII a X, tant a Catalunya com a d'altres zones d'al-Andalus. Aquí ens proposem abordar-la i actualitzar les dades, tot observant els diversos models arquitectònics i les tècniques constructives que se segueixen, així com les diverses funcions i estratègies que serviren o, fins i tot, la identitat d'alguns dels seus promotors. Malgrat tot, la nos-

tra anàlisi se centrarà bàsicament en la frontera oriental dels districtes andalusins a Catalunya, que és l'espai preferent on realitzem la nostra activitat arqueològica i que implica la major part del país. Aquí també caldrà observar, però, que les torres de planta circular conviuen amb altres fortificacions i intentarem destriar-les dels epígons d'època comtal tant com sigui possible. Això bastarà per copsar la complexitat d'aquest període històric i la distància que ens separa de resoldre els reptes arqueològics que plantegen aquestes torres, on comptem gairebé mig centenar de casos d'interès (figura 1).

2. El sistema de fars de la Catalunya oriental

Avui sembla segur que en la meitat oriental de Catalunya existí el més antic sistema de torres alimares que hom pot atribuir al domini andalusí, que aquí gairebé no superà el segle VIII (Martí ed., 2008). Aquest dispositiu l'integren no menys de catorze prominències que comparteixen la denominació comuna de "far" (*Pharus*) i que habitualment presenten torres de planta circular interrelacionades. Malgrat que s'observin altres variants, el seu principal model constructiu correspon al d'una torrassa de gran diàmetre i poca altura, que en certs casos presenta un aparell quadrat i encoixinat. Per les seves característiques monumentals, tradicionalment la historiografia catalana atribueix alguns d'aquests edificis a la conquesta romana de Hispània, tot reconeixent les seves funcions de talaia o de vigilància. Així, ve de lluny el desenvolupament d'arguments estilístics i historiogràfics per tal de justificar la seva antiguitat, tot confont sovint forma i funció o reproduint velles

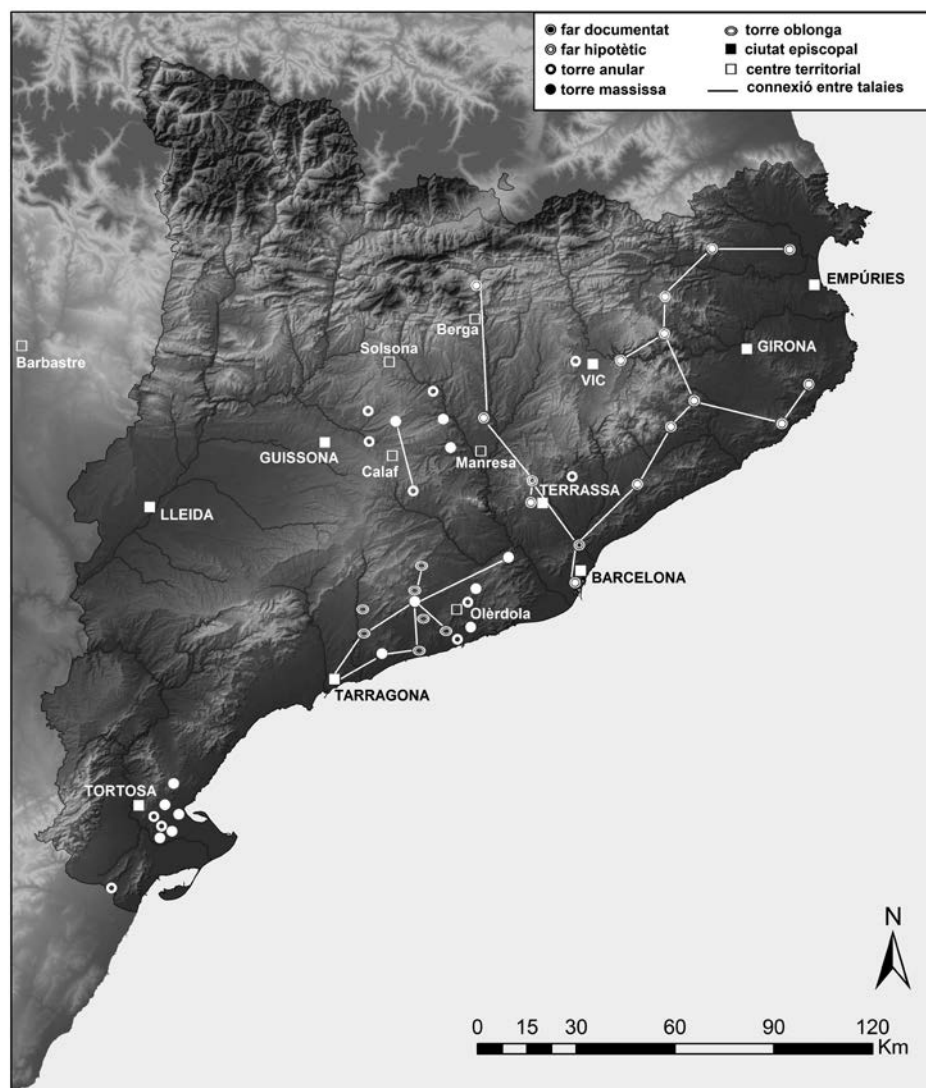

Figura 1. Torres de planta circular i sistemes de vigilància

notícies sobre la pràctica de talaies en antics conflictes (Pérez, 2011).

D'altra banda, la mateixa denominació de far també es documenta al conjunt d'al-Andalus, on se sumen diverses desenes

de topònims històrics referits a cims prominents o llocs de vigilància. Els emplaçaments escollits cerquen la proximitat dels principals itineraris i passos de muntanya o poden relacionar-se amb ciutats i

centres territorials d'interès. Contràriament al que succeeix a la Catalunya oriental, però, els demés fars del territori peninsular habitualment no disposen de torres i tampoc constitueixen xarxes de llarg recorregut, tot i que puntualment establexin connexions interterritorials específiques.

La distribució extensa d'aquests fars sense torre afecta principalment certs sectors on el domini andalusí fou efímer, como succeeix d'un extrem a l'altre de l'àrea cantàbrica, on el sistema es complementaria amb d'altres llocs de vigilància o de defensa (Lecanda et al., 2008; Gutiérrez, 2013; Sánchez Pardo, 2014). Per això i amb caràcter general, suposem que l'establiment de fars a al-Andalus seria inherent a la conquesta musulmana, seleccionats aleshores com a llocs de vigilància permanent per tal de consolidar el domini territorial de l'exèrcit. Malgrat tot, cal remarcar que aquestes primeres iniciatives d'establir vigilàncies avançades poc aportaren a les tècniques de defensa anteriors, en no disposar de fortificacions específiques.

També a la Narbonesa i a Catalunya hi ha fars d'aquest tipus, que cal atribuir a una primera fase de conquesta i dels que ara prescindim, perquè no corresponderien al dispositiu que s'analitza. Potser el cas més significatiu sigui el Far de Taltell, que custodia l'extrem nord del districte del Rosselló i que no disposa de connexions aparents ni amb Narbona ni amb l'extrem septentrional de la nostra xarxa, on la seva torre és un edifici construït de bell nou al segle XIV (Pous, 1973: 84-85). I també als Pirineus s'hi compten altres fars sense torre, del Conflent a la Ribagorça, alguns documentats antigament i sense relació directa amb el dispositiu que ens ocupa.

2.1. Una xarxa específica de torres alimares

El sistema de fars amb torres alimares de la Catalunya oriental es distribueix principalment sobre les comarques litorals i prelitorals, encara que també ho fa sobre amplis sectors de la Catalunya central, seguint els cursos del Ter i del Llobregat fins a les immediacions dels Pirineus. L'alçada mitjana dels emplaçaments és de 586 m, oscil·lant entre els casos extrems de Far d'Empordà, amb 44 m, i la Mare de Déu del Far, amb 1123 m. D'uns i d'altres enclavaments inferim l'existència d'un únic dispositiu de torres interrelacionades, amb un eix principal que flanquejaria el recorregut de la *Via Augusta* i diverses ramificacions laterals (Martí et al., 2008). Tot i això, per tal que el dispositiu funcioni plenament calen dues baules addicionals, avui perdudes, que enllaçarien els fars del Vallès amb les comarques veïnes. Uns i altres casos al capdavant sumarien setze enclavaments, la majoria ben documentats per tota mena d'evidències. Tot seguit hom detalla els components.

Així, la columna vertebral del dispositiu correspon a una sèrie de nou fars que enllacen les comarques de l'Empordà amb la ciutat de Barcelona, sobre una distància de gairebé 150 km i separacions que van de 9 a 27 km. És aquí on es concentren les quatre torres monumentals així documentades, és a dir, el Far de Falgars, el Far de Santa Coloma de Farners, la Torre de la Mora o del Far i la Torrassa del Moro o del Far (figura 2), casos que després veurem. Altres quatre casos són molt desfigurats o bé no s'identifica l'emplaçament precís, como ara el nucli de població de Far d'Empordà, un altre far no localitzat que hom documenta l'any 1028 vers la Serra del Corb (Garrotxa), el

Figura 2. Torressa del Moro o del Far

santuari de la Mare de Déu del Far (Sant Martí Sacalm) i el far que se cita d'ençà de 963 a Barcelona, sobre la muntanya de Montjuïc. A tots ells caldria afegir com a enllaç necessari el desaparegut castell de Montcada (*Monte Catano*), finestra principal de Barcelona vers les comarques del Vallès.

Raonablement, aquests nou fars de l'eix principal del dispositiu podrien tenir torres monumentals similars a les dels quatre casos on es conserven. Contràriament, els demés fars disposarien de construccions més modestes i pivotarien sobre aquella estructura primària com apèndixs o ramificacions, ara sobre el litoral, ara vers les planes interiors, fins a arribar al curs del Llobregat, que estableix el límit occidental del conjunt.

Així, com una ramificació de l'eix principal, sobre la costa del Baix Empordà comptem altres dos fars encadenats que corresponen a l'anomenat Castell de Montagut (Llagostera) i a l'entorn de la

desapareguda església de Sant Cugat del Far (Castell d'Aro), documentats en 966 i en 1094 respectivament. El primer cas preserva encara la base d'una torre circular d'uns 6 m de diàmetre, construïda amb aparell irregular de petites dimensions sobre un aflorament granític, un emplaçament que hauria estat ocupat exclusivament en època medieval i moderna, on no s'observen materials antics (figura 3).

Visible des de la seu episcopal d'Osona, el cas aïllat del Puig del Far (Tavèrnoles) es localitza sobre el flanc oriental de la Plana de Vic i en connexió visual amb l'eix principal del sistema. Identificada recentment, aquí també es conserven les restes arrasades d'una construcció de planta circular que interpretem com una torre, d'uns 7 m de diàmetre i aparell mitjà molt degradat. Els materials ceràmics obtinguts en prospecció són pocs i diversificats,

Figura 3. Castell de Montagut o del Far

amb predomini de les produccions ibèriques sobre les romanes i les medievals.

A prop de l'antiga ciutat d'Ègara, també a la comarca del Vallès Occidental es documenta d'ençà de 1066 un far que constituïria un apèndix de l'eix principal. Avui desaparegut, podria situar-se prop de la Maurina (Terrassa) i donaria cobertura a l'emplaçament d'aquesta seu episcopal.

Sobre el curs mitjà del riu Llobregat també es perfila una altra ramificació que enllaçaria el Pre-Pirineu amb la costa, mitjançant els fars interrelacionats del Castell dels Moros o del Far (Guardiola de Berguedà) i del Soler del Far (Sallent), que disten 40 km. En el primer cas, situat a 1033 m d'alçada, observarem com la construcció recent d'un desafortunat edifici de planta circular de 10 m de diàmetre reaprofitava un basament previ d'aparell irregular, tot recuperant una petita mostra de ceràmica altmedieval i moderna, en absència de materials antics. Documentat l'any 1021, el segon cas podria correspondre a l'emplaçament d'una masia tradicional on no es recorda cap torre.

Nogensmenys, aquesta ramificació del Llobregat precisa d'un enllaç que faciliti la connexió amb l'eix principal i que cal cercar sobre les carenes de la Serralada Prelitoral, entre el Soler del Far i Montcada. Tot descartant altres possibilitat per manca d'indícis, aquí considerem que el principal candidat seria la muntanya de la Mola de Sant Llorenç del Munt, que ateny 1103 m d'alçada i que acull les dependències del monestir, amb una excel·lent visió panoràmica. Les excavacions arqueològiques realitzades identifiquen materials ibèrics i romans, així com localitzen restes d'estructures altmedievals al sector de l'alberg modern, entre les quals un mur recte que podria pertànyer a una torre (López i Suau, 2004).

2.2. *Les dades arqueològiques*

A hores d'ara s'han fet excavacions als quatre fars monumentals de la xarxa principal, amb resultats aparentment contradictoris, atès que també es proposa datar algun edifici en època republicana. Fruit d'iniciatives distintes, cada intervenció planteja una problemàtica específica i proporciona un registre arqueològic que no és conloent per ell mateix. Cal exposar sumàriament aquests casos i revisar les distintes conclusions.

En ésser la millor conservada, la Torassa del Moro (Llinars del Vallès) pot constituir un arquetip entre aquestes torres monumentals, tant per la qualitat de l'obra com per les seves proporcions. Construïda sobre una banqueta circular, el seu cos inferior presenta un diàmetre màxim de 9,3 m i murs de 2 m de gruix, amb perfil atalussat a l'exterior i vertical a l'interior, tot oferint per les dues cares un cuidat aparell de grans blocs de granit encoixinats fins a una alçada de 4,15 m. Sobre la construcció monumental del cos inferior es conserven restes d'un segon parament que hauria de ser original, realitzat amb pedra mitjana i que constituïria el cos superior o el terrat d'un edifici amb una altura aproximada d'uns 10 m. Les intervencions arqueològiques realitzades a l'interior i a l'entorn de la torre reportaren materials antics, medievals i moderns, sense que hom pogués precisar l'època de construcció (Sánchez, 2008).

De proporcions semblants a l'anterior, la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu) també conserva al mur exterior de la seva base dues filades de grans blocs de granit ben tallats i encoixinats, alhora que el parament intern es irregular, amb reblert de pedruscall lligat amb morter. L'excavació evidencià

l'existència d'estructures d'un poblat ibèric que la construcció de la torre fracturà, tot documentant-se al seu interior un únic nivell d'ocupació altmedieval, així com la base d'un pilar central de suport de l'embigat del primer pis. Relacionades amb l'incendi i destrucció de la torre, les restes de bigues recuperades aporten una datació radiocarbònica entre finals del segle VIII i el segle X, que els seus analistes interpreten com la reocupació medieval d'un edifici antic (Tura i Mateu, 2008).

Amb gairebé 10 m de diàmetre, la Torre del Far de Santa Coloma de Farners també conserva les primeres filades de la seva base de blocs de granit amb algun encoixinat, que aquí corresponen a grans blocs prismàtics que constitueixen tot el gruix del mur. Excavada pel nostre grup de recerca, la intervenció arqueològica només proporcionà un nombre reduït de fragments de ceràmica òxidoreductora altmedieval, homogenis i arcaïtzants, tot comptant amb una anàlisi termolumínica que ofereix una datació calibrada del segle VIII (Folch et al., 2010: 134-135). Cal remarcar l'absència de materials antics en aquest cas i la brevetat de la seva ocupació medieval exclusiva, en relació a un edifici on la base s'aprecia força inestable i que degué col·lapsar ràpidament.

Amb 8,5 m de diàmetre, el Castell de Falgars o Torre del Far (Beuda) ofereix les restes d'un edifici imponent que conserva fins a 4,5 m d'altura en un dels flancs, construït íntegrament amb grans blocs de pedra calcària de talla irregular, habitualment encoixinats. Aquest ha estat el darrer jaciment excavat i proporciona materials força diversificats, on s'interpreta que la torre hauria estat edificada en època republicana, d'acord amb una datació de morter i amb la proximitat d'una ocul-

tació monetària (Pratdesaba et al., 2017). En aquest cas, l'interior de la torre hauria estat reomplert fins a 1,5 m d'alçada amb terres que només contindrien materials preromans, alhora que l'estratigrafia superior es considera molt alterada, perquè s'hi relacionen tres monedes del segle III dC, un fragment de ceràmica africana de cuina i produccions altmedievals relativament abundants. A l'exterior de la torre també s'excavà una cabana annexa coberta de teules corbes, dues de les quals proporcionen datacions termolumíniques vers els segles X-XI. Concloem que la datació republicana que s'atribueix a la construcció de la torre no compta amb materials que l'avalin i dubtem que existeixi una fase baiximperial, com es proposa, alhora que se certifica una intensa ocupació altmedieval. En tot cas, cal observar que les formes ceràmiques que proporciona la UE 1003 suggereixen la presència de produccions dels segles VIII-IX, tot persistint l'ocupació a l'exterior de la torre fins dates força més tardanes.

Realitzades recentment, totes aquestes intervencions han seguit mètodes rigorosos i proven fins a quin punt resulta difícil datar amb precisió qualsevol torre encimbellada, més enllà d'aquests casos estrictes. I això en absència de datacions absolutes prou fiables, amb l'excepció de l'anàlisi de radiocarboni de Torre de la Mora, atès que les analítiques de ceràmiques i morters encara cal prendre-les amb precaució. I tampoc cal concedir valor absolut als instruments monetaris, perquè resulta habitual la troballa de monedes imperials en registres altmedievals, si més no fins al segle X.

No obstant això, les estratigrafies observades i els materials obtinguts haurien de ser eloqüents per ells mateixos, atès que tots els casos proporcionen ceràmi-

ques altmedievals i només tres presenten una certa ocupació antiga, en època pre-romana preferentment, amb la notable excepció del far de Santa Coloma de Farners. També cal recordar, però, que fora de la xarxa principal tampoc s'observen materials antics en les torres de Castell de Montagut i Castell dels Moros, tot i que hi siguin als casos del Far de Tavèrnoles i Sant Llorenç del Munt.

A banda dels propis components d'aquest sistema, per les seves característiques monumentals també cal referir altres dues torres que no reben la denominació explícita de fars i que se situen sobre la prolongació de la *Via Augusta*, més enllà de Barcelona i del riu Llobregat. Inconexes entre elles, ambdues obres difereixen dels fars perquè tenen la base compacta, alhora que una correspon a un punt de vigilància i l'altra a un establiment rural situat a mitja alçada. Així, la torre mestra del castell de Castellví de Rosanes presenta un basament massís d'uns 10 m de diàmetre, amb un parament exterior de grans blocs de pedra sorrenca i alguns encoixinats, on una excavació antiga observà certs materials romans i una sepultura de tègules (Mauri, 2014). Considerada un mausoleu romà, la torre de les Gunyoles (Avinyonet del Penedès) posseeix una base massissa revestida d'aparell quadrat, construïda sobre una banquetta i uns 9 m de diàmetre, amb perfil atalussat i una motllura ornamental a l'inici del cos superior (figura 4), on la restauració de l'any 1967 identificà les restes d'una volta i només reportà estructures medievals, com ara sitges, una pica i una base de premsa (Gibert, 2005)².

Així mateix, pel seu arcaisme encara caldria relacionar la talaia de la Torre

Roja (Caldes de Montbui) que es troba al bell mig del Vallès, tot i que no es documenta com a far. Construïda vora un poblat ibèric, aquesta torre és obra de pedra desbastada d'uns 7 m de diàmetre, amb profusió d'*opus spicatum* i el reforç d'una anella exterior. Aquí les excavacions han descobert una petita necròpolis formada per dotze enterraments en decúbit supí i algunes fosses o retalls altmedievals que hom relaciona amb el servei de la torre, amb presència de ceràmica espatulada i datació d'un individu entre els segles VIII i X (Fortó i Maese, 2011).

Si més no, els tres últims casos ens fan avinent que les torres dels fars no serien les úniques construccions d'aquest tipus existents aleshores, tot i que en representen la iniciativa més patent i notable. Així, en concurrència amb la xarxa d'alimares, cal creure que moltes altres torres de planta circular i de diverses formes poden haver contribuït durant el segle VIII a la defensa d'al-Andalus, tot i que exercissin funcions més focalitzades als seus àmbits locals. Individualment, l'atribució històrica de cadascuna d'aquestes torres pot plantejar problemes. Col·lectivament, però, les torres dels fars poden resoldre la incertesa, atès que integren un únic programa.

2.3. Proposta de datació dels fars monumentals

Como hem vist, les excavacions practica- des als fars monumentals no proporcionen conclusions comunes, malgrat que tots els casos correspondrien a una mateixa iniciativa, tot seguint un únic model que aplica solucions un xic diferents en la construcció de cada edifici.

2. <http://invarque.cultura.gencat.cat/> (última consulta 05/09/2018)

Figura 4. Torre de les Gunyoles

A nivell documental cal remarcar que els catorze casos bàsics que integren la xarxa d'alimares consten com a fars als textos altmedievals o romanen així al registre toponímic, circumstàncies de difícil justificació si fossin part d'un dispositiu antic. I, malgrat que aquest nom llatí evoqui l'antiga meravella de l'illa de Pharos, també es cert que en època clàssica el terme genèric només s'aplica a certes torres o instruments que són propis de les instal·lacions portuàries. Contràriament, l'accepció medieval com torre d'observació o de senyals (*pharus: turris speculatoria*) consta entre els referents hispànics del glossari carolingi, així com proliferen notícies de torres alimares arreu de l'àmbit islàmic (Ballestín i Viladrich, 2008).

Uns i altres indicis reporten l'establiment d'aquests fars interiors vers el segle VIII i encara hom pot argumentar una major precisió d'acord amb el seu context històric més probable.

En qualsevol cas, no trobem arguments que permetin datar la construcció d'aquest sistema d'alimares de la Catalunya oriental abans de la conquesta carolíngia de Narbona vers l'any 759, atès que el dispositiu observat no franqueja els Pirineus. No obstant això, Narbona havia estat sotmesa per al-Samh a les mateixes condicions que reberen els districtes de Barcelona i Girona, tot adjudicant al nou estat musulmà el cinquè de les terres sota la fórmula de nombrosos palaus rurals o alcàssers (Ballestín i Pastor eds., 2013).

De fet, aquest rerefons primigeni de propietats fiscals també ens deixa entreveure l'estreta relació que uní les ciutats de Barcelona i Narbona durant les dècades en què foren punta de llança de l'expansió islàmica a Europa.

Així s'observa en relació a Montcada, com a connexió necessària del far de Barcelona i com a punt de partida de la principal canalització urbana que abastia horts i molins, una conducció distinta de la romana i que avui els primers referents arqueològics suggereixen datar vers època islàmica. De fet, el nom de Montcada (*Monte Catano*) pensem que evoca l'apel·latiu (*nasab*) del governador 'Abd al-Malik ibn Qaṭan al-Fihri, arribat a al-Andalus cap a l'any 732 i deposat en 734, tot i que recuperaria el càrrec vers 741, poc abans d'ésser executat (Martí i Viladrich, 2014). Les fonts el valoren negativament i l'acusen d'haver arruïnat un país pròsper o d'ineficàcia militar, tant en territori franc com en intentar subjugar els llocs més recòndits dels Pirineus occidentals (Chalmeta, 1994: 288-293 i 307-312; López Pereira, 2009: 260-262). L'interès que manifesta Ibn Qaṭan per dominar certes muntanyes d'al-Andalus també el comparteix 'Uqba, el seu successor i carceller, un objectiu que caracteritza els governadors d'aquella dècada.

Sembla improbable, però, que durant els accidentats governs d'Ibn Qaṭan i 'Uqba hom construís les torres excepcionals amb que compta el dispositiu, tot i que la seva descendència arrelés sòlidament en aquest sector. I tampoc considerem un bon candidat Yūsuf ibn 'Abd al-Rahmān al-Fihri, qui governà Narbona en temps d' 'Uqba i fou el darrer valí d'al-Andalus entre els anys 747 i 756, emparentat amb Ibn Qaṭan i que finí a les presons de Còrdova. De fet, podria ser son

fill Abū Zayd ibn Yūsuf qui donà nom al lloc de *Palatio Auzido*, en referència a la població de Ripollet, situada al peu de Montcada.

Més enllà, aquestes torres encaixen millor en el context polític posterior a la pèrdua de Narbona i el retrocés del domini islàmic al sud dels Pirineus, quan un nou règim s'obria camí des de Còrdova en ocupar el poder l'emir 'Abd al-Rahmān. Eren temps de dissidència a al-Andalus i també ho van ser a la Marca Superior, on cal esperar fins a l'any 771 per tal de testimoniar la preeminència que hi assolí Sulaymān ibn Yaḡzān al-Kalbī al-A'rābī. El seu domini afectava les ciutats de Barcelona i de Girona, s'enfrontà a un emissari fihri dels abbàssides desembarcat a terres valencianes i, principalment, donà suport a la sedició de la ciutat Saragossa. Per la seva oposició a l'emir, fou el mateix Sulaymān qui prengué la iniciativa i pactà la intervenció de Carlemany en la cèlebre campanya de Saragossa de l'any 778, quan els seus aliats es resistiren a lliurar una ciutat on seria assassinat poc després (Abadal, 1986: 39 i ss; Chalmeta, 1993: 366 i ss; Bramon, 2000: 171 i ss).

Mort Sulaymān, els seus fills 'Ayṣūn i Maṭrūḡ encara són protagonistes principals al nostre sector: el primer va ser capturat pels francs a les terres de Girona i s'enfugí, vers 781 acudí a Saragossa per venjar son pare i, presoner de l'emir, fou executat a Còrdova; al seu torn, Maṭrūḡ es rebel·là a Barcelona i també obtingué Osca i Saragossa, on fou assassinat vers 791-792 (Chalmeta, 1993: 378-379; Bramon, 2000: 179-183). En aquest context agònic, l'any 790 reapareix a les fonts Abū Ṭawr, un antic aliat de Sulaymān, qui envià llegats amb obsequis a la cort de Lluís el Piadós, tot sol·licitant la pau. És molt probable que d'aquesta situació de-

rivi el lliurament de Girona a l'exèrcit franc, una traïció que motivaria les represàlies de l'emir mitjançant l'expedició de saqueig que arribà a Narbona en 793. Malgrat tot, habitualment hom considera que Abū Ṭawr seria governador d'Osca i membre dels Banū Qasī, sense proves fe-faents. Al territori gironí, però, en guardaria record el *palatium Abtauri*, en relació al lloc de Jafre (<*Iafar*). També s'afirma comunament que van ser els habitants de Girona (*gerundenses homines*) els qui lliuraren la seva ciutat als francs l'any 785, d'acord amb el Cronicó de Moissac que és l'única font concisa, tot i que evidencia errors freqüents, com ara situar la presa de Barcelona l'any 803 i no en 801.

Concloem que és durant les dècades de domini de Sulaymān i els seus partidaris a Barcelona i Girona quan es donen las condiciones idònies per a la construcció d'aquest sistema de torres interconnectades. Probablement hauria estat en el context dels anys seixanta del segle VIII quan s'amplià la nòmina de fars, tot planificant veritables cadenes de transmissió de senyals visuals i bastint torres de gran valor simbòlic. Així, la projecció de les defenses de Barcelona fins als Pirineus establia una nova frontera amb el món franc, un límit efímer que reportà a la ciutat una certa hegemonia sobre la vall de l'Ebre, no exempta de contestació. Així s'observa als diversos episodis en què la ciutat de Saragossa fou lliurada al iemenita Sulaymān o als seus, així com les vegades que els hi tancaren les portes o foren morts. Poc després, la pèrdua definitiva de Barcelona posà fi a la situació, tot transferint un protagonisme renovat a les ciutats de Saragossa i Tortosa en la frontera extrema d'al-Andalus. Al seu torn, la conquesta franca encara reaprofità aquells torres que considerà útils, així com d'altres s'arruï-

naren mentre es fixaven els topònims dels fars, una situació que també es produí als palaus rurals.

3. La construcció d'una frontera inestable (segles IX-X)

Un cop presa Barcelona, els primers límits entre el domini franc i l'andalusí al centre de Catalunya es mostren imprecisos o inestables durant més d'un segle, amb valls i districtes sencers que basculen vers una o altra obediència. Tothom admet, però, que al principi cal situar aproximadament sobre els eixos dels rius Llobregat i Cardener aquesta primera frontera, al bell mig de Catalunya, així com les carenes pirinenques resguarden els comtats naixents a terres de ponent.

De fet, les dificultats que troben els carolingis per superar o conservar aquests límits són ben paleses de bon començament, com succeí amb el fracàs de les diverses expedicions menades per Lluís el Piadós contra Tortosa i el seu entorn, on resistí tota la població (Suñé, 2016). Resulta més significativa, però, la perdurable defecció de l'imperi que protagonitzen els districtes d'Osona, Berga i Manresa d'ençà de l'any 826, on no deixa de sorprendre que el principal instigador de la rebel·lió s'anomeni Aissó, com el fill de Sulaymān. Fugitiu dels francs, Aissó bé podria procedir d'aquesta família, atesos els amplis suports obtinguts entre els magnats regionals a l'hora de destruir la "ciutat" de Roda, de prendre i fortificar els castells o d'emprendre expedicions de saqueig a la Cerdanya i al Vallès. Entre els gots o hispans que hi participaren s'hi compta Guillemó, fill de l'ajusticiat comte Berà de Barcelona, així com hi col·laboraren altres combatents musulmans i

també l'emir envià una expedició de l'exèrcit sol·licitada per Aissó (Abadal, 1986: 272-280; Bramon, 2000: 53-54).

Tot i la seva precarietat, aquest *statu quo* s'hi mantingué durant gairebé cinquanta anys i no fou fins al darrer quart del segle IX quan s'inicià una llarga fase d'enfrontaments bèl·lics que reportà notables avenços a les forces comtals. El procés s'enceta quan el comte Guifré el Pilós retornà la frontera fins a l'eix dels rius Llobregat i Cardener, tot integrant els diversos districtes al domini hereditari del llinatge comtal de Cerdanya. Malgrat tot, és durant les primeres dècades del segle X quan se supera definitivament el límit fluvial primigeni, amb la incorporació íntegra de les comarques del Baix Llobregat, el Garraf i el Penedès al comtat de Barcelona, alhora que el comtat de Manresa progressa sobre la Segarra històrica fins als confins de la Conca de Barberà. Al capdavant, les treves assolides entre el califa i el comte de Barcelona vers 940 i mantingudes durant dècades sancionaren aquest retrocés definitiu de la frontera andalusina vers ponent, fins a les comarques de Tarragona i Lleida.

Rere seu restarien múltiples fortificacions que haurien defensat els districtes sota dependència d'al-Andalus, tot i que no són fàcils de detectar, principalment per l'estat actual d'una investigació que tradicionalment les ha atribuïdes gairebé totes a l'expansió franca o comtal.

3.1. La problemàtica de la Catalunya central

Les dades documentals suggereixen que d'ençà de 826 i fins a la intervenció del comte Guifré el Pilós, els territoris de la Catalunya central haurien restat autònoms respecte de les formacions políti-

ques veïnes, si bé es pot defensar una certa vinculació amb l'àmbit andalusí, especialment amb els governadors muladíes de l'àrea de Lleida i de Barbastro (Folch et al., 2014). En qualsevol cas, aquest ampli espai transversal que abraça des d'Osona fins a la vall de l'Ebre no sembla haver disposat d'una política de defensa comuna, atès que hom constata unes interrelacions molt limitades entre els diversos sistemes de fortificacions. És una situació que afecta les distintes comarques, on tot indica que a partir d'ara s'impulsen nous sistemes de defensa territorial d'abast més reduït i eficient, amb components específics a cada zona. Finalment, havia arribat l'hora que proliferessin els castells i les torres de tota mena durant una fase d'experimentació poliorcètica sense precedents, alhora que es forjaven noves societats frontereres.

Epicentre de la revolta d'Aissó, el districte d'Osona ofereix un bon punt de partida i, especialment, el cas de la ciutadella de Roda o jaciment arqueològic de l'Esquerda, que ocupa una posició central en la comarca. Aquí, recentment ha estat excavada la muralla medieval que clou l'accés a la plataforma del meandre del riu Ter, construïda amb doble paredat i reble amb morter, i que presenta una longitud de 140 m, gairebé 3 m de gruix i diverses torres de planta quadrada que la flanquegen, així com una necròpolis coetània extramurs. Els seus analistes situen l'obra vers la fi del segle VII, amb materials i datacions que confirmen l'ocupació d'aquest sector durant el segle VIII i els inicis de la centúria següent (Ollich et al., 2017). Un cas com aquest només pot correspondre a un establiment amb cert domini sobre el districte, tot i que no seria l'única fortificació existent aleshores, com suggereixen els casos dels castells de Besora i Tona,

que ocupen plataformes situades a mitja alçada i que custodien la Plana de Vic, de nord a sud.

Amb precedents protohistòrics o republicans, al castell de Besora les excavacions realitzades detecten arreu una certa dispersió de materials tardoantics, alhora que sobre l'accés a la plataforma s'identifica un edifici rectangular de 4x6 m que s'interpreta amb funcions culturals, en contenir una tomba amb dues inhumacions que reporten datacions dels segles VIII-IX (Busquets et al., 2017). Al seu torn, al castell de Tona subsisteix la pròpia torre de planta quadrada voltada d'un vall: és una construcció singular en el seu gènere, de gairebé 5 m d'ample, construïda amb encofrat i coberta amb voltes; malgrat que es tendeix a datar-la vers el segle IX, la seva cronologia és controvertida en absència d'un estudi aprofundit, perquè una excavació antiga obtingué materials iberoromans, baiximperials i altmedievals grollers, tot mostrant que l'ocupació del castell persistí fins a la fi de l'Edat Mitjana (Bolòs, 2001; Gibert, 2018a: 77-78).

Ben aviat, als precedents coneguts s'afegiria la munió de castells documentada als primers textos osonencs d'ençà de la fi del segle IX, amb desenes de casos molt concentrats a l'extrem oriental de la demarcació, enfront de les comarques gironines. Tots ells constitueixen una xarxa densa de guarnicions permanents (on, en el cas de tenir torre, aquesta és generalment rectangular), complementada amb nombroses guàrdies i guardioles, que habitualment corresponen a punts de vigilància secundaris, de caràcter local i sense defenses permanents, on les prospeccions realitzades no identifiquen construccions. En qualsevol cas, aquí les torres de planta circular són poques i diversificades, tot

sovint d'època comtal, una situació que es repeteix al Moianès, al Lluçanès i a la meitat oriental del Bages, on també serien resultat d'un procés acumulatiu, sense objectius sistèmics.

Així ho exemplifiquen les torres de la comarca d'Osona, edificades preferentment sobre prominències i amb funcions militars exclusives, de planta anular i diàmetres entre 5 i 7 m. Bastit sobre precedents iberoromans i documentat d'ençà de 886, el castell de Gurb presenta una torre molt arrasada d'aparell petit i irregular, un edifici que podria correspondre al període andalusí, atès que el seu topònim àrab sembla referir-se a la custòdia del flanc occidental de la Plana de Vic. Sobre l'extrem contrari, el castell de Cabrera (Santa Maria del Corcó) se situa a 1308 m d'alçada i posseeix àmplies perspectives fins als cims del Berguedà i del Bages, tot conservant les primeres filades d'una torre d'aparell irregular amb grans blocs a la base, una fortificació que podria correspondre a l'estratègia comtal perquè els espadats principals que l'envolten són al flanc osonenc. Documentat en 881, el castell de Torelló conserva la planta inferior de la seva torre mestra, d'uns 5 m de diàmetre i mur d'1,6 m, edificada amb bastides perimetrals i aparell menut, ben escairat i regular, d'aparença romànica. També documentat aviat, el castell de Taradell ha estat excavat i la seva torre s'atribueix preferentment al segle XI, amb 6,5 m de diàmetre i mur d'un metre de gruix (Caballé, 2017).

La situació inicial que s'observa al Berguedà no és gaire distinta, on les dades arqueològiques donen compte de precedents de poblacions encastellades, alhora que una neta preferència per les torres de planta quadrangular als principals emplaçaments de vigilància. Així, al jaciment

del Serrat dels Tres Hereus (Casserres) han estat parcialment excavades les restes d'una població fortificada altmedieval que reocupa un emplaçament iberoromà, tot reconstruint la seva muralla perimetral. Els materials recuperats suggereixen fixar l'establiment cap als segles VII-VIII, tot i que podria subsistir durant les primeres dècades del segle IX, fins a la seva destrucció amb un nivell d'incendi (Gibert, 2018a: 80-82).

En qualsevol cas, les principals fortificacions de vigilància al districte se situen sobre les primeres prominències del Prepirineu i a l'entorn del nucli de Berga, on custodien els passos del Llobregat. Aquí hom coneix només parcialment algunes estructures rectilínies, relacionades amb torres o castells: així, l'excavació de Sant Pere de Madrona (Berga) ha posat al descobert alguns murs que defineixen dues crugies relacionades amb un castell documentat i proporciona materials que es remuntarien als segles VII-VIII (Gibert, 2018a: 80); així mateix, el castell de Puigargbessós (Cercs) conserva l'extrem angular d'una torre edificada amb carreus disposats a llarg i través, que correspondria a les referències d'una guàrdia i que podria remuntar-se a ple segle IX; centrada sobre la plana berguedana, pensem que correspondria a l'ocupació comtal del districte, vers la fi del segle IX, la construcció de Torneula sobre la roca de Sant Salvador (Capolat), on subsisteix algun mur entre les ruïnes del mas medieval (Camprubí, 2006: 102, 125 i 217-218). Aquí són absents, però, les torres de planta circular i la principal innovació defensiva durant els segles IX i X hauria estat el desenvolupament d'una primera xarxa castoral, que per damunt de tot integraria poblacions fortificades sobre petits turons o codines.

El cas del Solsonès no diferiria gaire del Berguedà, un districte que en època antiga considerem que correspondria a l'*Aquensi territorio*, documentat l'any 522 amb la *casa Celsiasi* o *Celsiani*, en referència molt probable al lloc principal de Solsona (Tomás-Faci i Martín-Iglesias, 2017). Però, per l'escassetat d'exemples, al capdavant concloem que les torres de planta circular només poden haver prosperat en la defensa dels districtes andalusins a ponent del riu Llobregat i al sud del Cardener, en coincidència amb la primitiva frontera d'inicis del segle IX.

Així, les restes de la torre de Castellanes (Pinós de Solsonès) corresponen a un edifici arcaïtzant amb funcions específiques de talaia o d'alimara, d'uns 7 m de diàmetre i d'una altura màxima conservada de 4 m del basament atalussat, potser massís (figura 5). D'aquesta obra destaca, però, el seu aparell quadrat que recorda els fars monumentals, gruixut i força irregular, lligat amb morter abundant i sovint disposat de través en filades sinuoses d'amplada variable. Les restes ceràmiques altmedievales són poques i imprecises, el que suggereix una ocupació breu i limitada a tasques de vigilància, tot i que cal afegir la troballa d'un element ornamental de bronze en forma de punta de fletxa, amb el peduncle perforat (1,6 x 2,4 cm).

No documentada, la funció d'enllaç interterritorial de la torre de Castellanes resulta evident, situada com és a 885 m d'alçada, sobre el sector occidental de la Serra de Pinós que separa el Solsonès de la Segarra històrica, amb una visió molt àmplia excepte mirant cap a llevant. Entre els seus enllaços pròxims cal destacar, al nord, les torres circulars del Castellvell de Solsona i de Vallferosa, i, al sud, les torres mestres de Castellfollit de Riubregós i el castell de Calaf. Més lluny i en to-

Figura 5. Torre de Castellanes

tes direccions també s'observarien la guàrdia berguedana de Puigarbessós, el Pilar d'Almenara (Agramunt) i la torre anular arrasada del castell d'Ardesa (Rubió), que podria ser l'enllaç idoni amb l'Anoia i la Baixa Segarra.

Més ben conservades, en aquest entorn de confluències territorials coneixem d'altres torres de planta circular i aspecte arcaïtzant gairebé íntegres, com són els casos bagencs de Fals (Fonollosa) i Coaner (Sant Mateu de Bages) o el solsonenc de Vallferosa (Torà de Riubregós), que foren referents per atribuir la invenció d'aquests edificis a la segona meitat del segle x (Galtier, 1987; Cabañero, 1996). Malauradament, l'excavació de la torre de Coaner no ha proporcionat materials d'interès, alhora que la restauració de la torre de Vallferosa indica datacions dels segles VIII-IX, obtingudes de fustes procedents dels dos edificis que la integren (Pujades i Bru, 2002; Menchon, 2014).

Certament aquestes tres torres presenten algunes similituds, com ara la seva alçada considerable, el seu aparell irregular o una mateixa tipologia de portes elevades amb brancals avançats en relació a l'arc de descàrrega. Igualment, durant el procés de construcció totes elles haurien fet servir una única bastida lateral, inclòs el folre de Vallferosa, com indiquen les rengleres de forats de fixació que s'observen als murs exteriors. Malgrat tot, els casos bagencs tenen la base parcialment massissa i tres plantes cobertes amb trespols de fusta, que difereixen de la base anular i les quatre plantes que posseï la torre de Vallferosa des d'un principi. En qualsevol cas, la torre de Fals presenta la forma més irregular i podria ser la més arcaïca, en no disposar de merlets al terrat com les altres, alhora que conserva la llinja monolítica sobre la porta (figura 6).

També en l'àmbit funcional i estratègic aquestes tres torres segueixen patrons

Figura 6. Castell de Fals

similars, atès que dominen el pas de certs congostos des de petits promontoris, tot el contrari del què feien els fars. Amb un radi visual molt limitat, aquestes defenses permanents també s'associen a establiments rurals i això ha permès atribuir-les funcions principals de refugi, tot i que convé no perdre de vista el valor estratègic que poden haver tingut quan les construïren. De fet, la torre de Fals s'interposa sobre el camí tradicional que unia Manresa i Calaf, la de Vallferosa ho fa sobre el camí vell de Solsona vers la Segarra i la torre de Coaner guardaria l'espalla de les valls de Castelltallat i Pinós, tot mantenint relació visual preferent amb Súria.

Concloem que, entre d'altres, la talla de Castellanes i aquestes torres estratègiques serviren principalment la fortificació islàmica del castell de Calaf —que desbancaria l'antiga Prats del Rei com a centre territorial segarrenc potser a inicis del segle IX— i en la que els sondejors realitzats a les muralles aporten poques precisions (Giral, 2003). De fet, el castell de Calaf bé podria ser fundació de Ḥalaf ibn Rāšid, qui des de Barbastre governà la frontera durant més de mig segle i a qui succeí son fill 'Abd Allāh, traït i suplantat finalment per un Banū Qasī cap a mitjans dels anys setanta (Gibert, 2018c). Just aleshores s'encetà la desfeta del protecto-

rat andalusí a les comarques de la Catalunya central, amb la defecció íntegra dels districtes d'Osona i Berga o bona part del Bages i del Solsonès, situant novament la frontera als rius Llobregat i Cardener.

Les distincions que s'observen entre les torres de Castellanes, Fals, Coaner i Vallferosa, en aquest ordre, ens fan pensar que s'aixecaren com a resultat de diverses iniciatives tot al llarg del segle IX. I cal creure que som davant d'un sistema incomplet i on les torres de planta circular encara competien amb les quadrangulars o altres opcions. Al Solsonès ho provaria el cas de la torre de planta rectangular d'Ardèvol (Pinós), que presenta porta d'accés de brancals avançats com aquelles, folrada després amb una torre circular. Potser atribuïbles al segle X, però, les torres quadrangulars dels castells solsonencs de Peracamps (Llobera) i les dues obres de Lloberola (Biosca) evidenciarien les preferències locals o la persistència de certes tècniques constructives en època comtal, com són les bastides laterals, alhora que s'empraren encofrats per construir l'edifici pentagonal de la torre del Raval de Castellfollit de Riubregós, a la prolongació del comtat de Berga.

Igualment, el naixent comtat de Manresa també es beneficiaria de les transferències quan el límit del Llobregat començà a superar-se vers inicis del segle X, malgrat que l'enclavament de Calaf només s'ocuparia definitivament cent anys més tard. Aquí tampoc resulta estranya la construcció de torres de planta rectangular als castells primerencs, com ara al cas excavat de Castelltallat (Sant Mateu de Bages), que exerciria funcions principals de talaia i que presenta un pilar central de sustentació (Vila et al., 2004). La comarca del Bages és, però, el principal escenari on s'originà una nova generació

de torres de planta circular que primer adopten i després renoven les tècniques constructives fins ben entrat el segle XI, tot constituint nous sistemes defensius i un model castral de referència, el d'una torre mestra dotada d'un clos angular (Gibert, 2018b).

Tot i el seu mal estat, un bon exemple de les primeres realitzacions podria ser el dispositiu de torres encadenades dels castells de Callús, Torroella (Navàs) i Cardona, que ben aviat uní els extrems dels comtats de Manresa i Urgell sobre el Cardener: documentat com a castell de Gotmar d'ençà de l'any 940, la torre de Callús un cop excavada presenta un diàmetre aproximat de 7 m i un mur de poc més d'un metre de gruix, després folrada amb nous paraments per ambdues cares (Caijal i Pancorbo, 2002); sense dades arqueològiques ni estudis previs, la torre de Torroella és un xic més reduïda, de base massissa lleugerament atalussada, potser d'època comtal d'acord amb els escassos materials ceràmics observats al seu entorn; amb un diàmetre similar, la construcció inicial de la torre Minyona del castell de Cardona difereix d'aquestes perquè presenta un mur de 2 m de gruix, un edifici que els seus analistes atribueixen al segle XI, tot i que podria ser força anterior (Vila i Arcos, 2007). Adoptats els models andalusins, aquí la poliorcètica comtal introduirà cap a la fi del segle X l'ús de bastides perimetrals i millorarà l'aparell de les torres, per innovar més tard amb l'aplicació de falses cúpules en substitució dels habituals trespolos de fusta.

3.2. *El sistema de defensa del Penedès-Garraf, Tarragona i Tortosa*

Contràriament al que succeïa al bell mig del país, a les comarques litorals i prelito-

als el riu Llobregat sembla haver estat una línia fronterera relativament estable durant més de cent anys, fins que la conquesta comtal incorporà la totalitat de les comarques del Baix Llobregat, Garraf i Penedès durant el primer terç del segle X. A partir d'aquí els autors àrabs consideren reiteradament que els dominis del comte de Barcelona s'estenen fins a la ciutat de Tarragona, tot i que les forces comtals no aconseguiren ocupar-la. Sembla fora de dubte, però, que fins aleshores aquests territoris depenien d'al-Andalus.

Ho confirma més tard el geògraf al-Idrīsī, quan menciona com a andalusins diversos districtes (*'amāl*) de Barcelona i quan cita el pla del Penedès (*fahs*), amb un castell homònim que hom podria identificar amb la ciutadella d'Olèrdola, que és la principal fortificació del sector. Si més no, aquí les datacions obtingudes a la necròpoli intramurs de Sant Miquel permeten remuntar-se al segle IX, tot precedint la construcció del primer temple inconclús d'estil mossàrab, sense inhumacions de ritus islàmic en aquest sector (Molist i Bosch, 2012).

Major dificultat presenta la correlació certa d'altres tres territoris que indica al-Idrīsī i que corresponen al conjunt del Camp de Tarragona o les seves immediacions (Bramon, 2000: 144-145). Són districtes que en ple segle IX graviten sota l'òrbita de la ciutat de Tortosa, com es desprèn de la carta que el governador 'Ubayd Al-lāh remet a l'emir l'any 850-851, on decideix prescindir de bona part dels guerrers enviats des de Còrdova amb ordres de romandre amb ell, ara que la frontera era en pau i que l'enemic estava dividit. Aquí el governador argüïa que en tenia prou amb cent trenta joves, entre clients i servidors de la seva confiança, tot i que retenia un grup de genets de la guàrdia

personal de l'emir que havia enviat a reforçar les guarnicions de la costa. És el mateix governador de Tortosa qui aleshores gestiona els ingressos de capitació dels protegits, el delme de les collites i la resta d'impostos, tant per finançar despeses i tropes, com per reparar i reforçar les defenses o sufragar el rescat de presoners (Ballestín, 1999: 72-74; Bramon, 2000: 205-206).

Tot i que les dades arqueològiques són encara incipients, en aquest ampli espai fronterer que separa el curs del Llobregat de la ciutat de Tortosa trobem que les torres de planta circular més antigues repeteixen i amplien certs patrons observats fins ara, tot constituint diversos dispositius interrelacionats. Amb alguna excepció de planta anular, aquí destaquen de nou les torres de base massissa, tot i que són més nombroses les de planta oblonga amb l'interior buit. Així mateix, cal distingir les torres que desenvolupen estrictament tasques de vigilància en alçada d'aquelles altres que serien alhora explotacions rurals, emplaçades com són sobre petits promontoris estratègics. Unes i altres constitueixen una veritable xarxa de torres encadenades que travessa el Penedès d'un extrem a l'altre, en connexió amb les talaies del Garraf i del Camp de Tarragona, visibles també des de Tortosa sobre la línia de costa (Martí, 2017).

Així, al capdavant del dispositiu de defensa del Penedès comptem amb dues torres monumentals de distinta funcionalitat que serien anteriors a la presa de Barcelona l'any 801, com són les construccions referides de base compacta de Castellví de Rosanes i les Gunyoles, posicions avançades a partir d'aquí. També ocupava aleshores una posició principal la fortificació de Castellví de la Marca, on les excavacions realitzades enguany ma-

teix, al quadrant nord-oriental del castell, proven la reocupació contínua del lloc durant l'antiguitat tardana i en època islàmica, amb una torre mestra de base compacta i una gruixuda muralla de planta el·líptica. És una torre de dimensions relativament reduïdes: 5,5 m de diàmetre, una altura aproximada de 12 m i dues plantes cobertes amb trespols de fusta, proporcions que correspondrien a un edifici primerenc, potser anterior al segle IX (figura 7).

Aquest incipient dispositiu d'alerta del Penedès aviat es completaria, però, amb altres torres que segueixen un patró ben bé exclusiu d'aquestes comarques, com és la planta de forma oblonga, tot i que també comptaria amb precedents del segle VIII. Aquí l'exemplar més gros i potser un dels primers edificis d'aquest tipus

Figura 7. Castellví de la Marca (abans de la restauració)

seria la torre mestra del castell Font-Rubí, amb eixos aproximats de 9 m i 6 m respectivament, una veritable talaia que amplia la cobertura de l'Alt Penedès. La precocitat d'aquest model es comprova a terres de Girona, on s'han descobert les restes d'una construcció similar associada a un establiment rural en la torre Desvern (Celrà), amb tres anàlisis de morters que reporten datacions dels segles VII-VIII, malgrat que s'atribueix a època visigòtica (Prat i Sagrera, 2018).

A ponent del Llobregat, però, la majoria de les torres de planta oblonga presenta unes proporcions més reduïdes. Podria servir de model la torre del Moro de Montferri, força ben conservada i que facilita la connexió entre el Penedès i l'Alt Camp: amb dimensions aproximades d'uns 10 m d'alçada i eixos de 5 m i 4 m respectivament, és un edifici de dues plantes i terrat, separades per falses voltes construïdes sobre encanyissat, amb tres espitlleres de flanqueig i accés al pis superior; així mateix, al mur occidental de l'edifici encara s'observen dues rengleres de forats de fixació d'una única bastida lateral, així com alguns forats dels postes de sustentació repicats sobre la roca a l'exterior (figura 8); les escasses restes ceràmiques obtingudes en prospecció són materials òxidoreductors i reduïts altmedievals amb algun llavi bisellat, produccions que hem atribuït als segles IX i X (Gonzalo i Martí, 2015).

Més enllà d'aquesta cadena de torres alimares que permetria connectar l'àrea del Llobregat i Tarragona amb pocs enllaços, sobre la posició central que ocupa Castellví de la Marca pivoten també altres torres de planta oblonga, similars a la de Montferri i que aquí corresponen a explotacions rurals de fesomia distinta. Així i edificada sobre una cova prehistòrica, la

Figura 8. Torre de Montferri

torre de Can Pascol (Castellví de la Marca) també disposa d'espitlleres i guarda les espatlles de l'antic castell, tot barrant el pas de la riera de Marmellar. Sobre el pla del Baix Penedès, la torre del Papiol (L'Arboç) ocupa un petit turó sobre la mateixa riera i en la proximitat de la *Via Augusta*, un emplaçament que identifiquem com "ipso Moro" a la documentació primerenca. Tampoc descartem, però, que al Penedès hom construís edificis de planta anular en certes posicions, com ara la torre de l'Arboçar de Baix (Avinyonet del Penedès) en relació a la defensa d'Olèrdola, un edifici que presenta dues plantes, amb llinda monolítica i arc de mig punt sobre la porta.

Altres dos exemplars de torres de planta oblonga similars de la comarca del Garraf corresponen, però, a talaies estrictes de vigilància avançada sobre litoral, situades a

mitja alçada o en connexió amb Castellví de la Marca i la torre de Can Pascol. Molt arrasada, la torre de la Talaia de Calafell ha estat excavada a l'interior i parcialment a l'exterior, sense que la intervenció recuperés cap tipus de material, prova inequívoca d'una vigència breu sense funcions residencials (López Reyes, 2011). Gairebé inèdita fins ara, identifiquem una altra torre oblonga similar al Castellot de Rocacrespa (Cubelles), que conserva fins 3 m d'alçada i que vigila el pas del riu Foix cap al Penedès (Talaia, 1996). També cal observar, però, que aquestes talaies del Garraf no s'interrelacionen entre elles, alhora que servirien altres establiments pròxims, com la població fortificada del castell de Calafell i l'entorn de la vil·la tar-doantiga de Cubelles.

El dispositiu de torres del Garraf també compta, però, amb altres dos edificis arcaïtzants que difereixen d'aquestes talaies estrictes i que podrien ser un xic posteriors, potser de la segona meitat del segle IX, dues torres ben conservades que hom pot associar a establiments rurals i també a la defensa dels accessos a Olèrdola. Així, situada enmig del pla, hom podria equiparar a les construccions oblongues la planta deformada de la torre d'Enveja (Vilanova i la Geltrú), que tendeix a arrodonir-se a una altura de 12 m i disposa d'espitlleres al tercer pis, amb llinda retallada en forma d'arc sobre la porta i evidències d'una única bastida lateral de construcció a les fotografies antigues (figura 9). Igualment, la torre de Sant Pere de Ribes presenta un edifici singular de base massissa que ateny uns 20 m d'altura, amb tres cossos coberts per tres pols de fusta i terrat amb merlets, una construcció que inicialment es relaciona amb la concessió de carta de poblament al castell l'any 990, tot i que podria ser molt

Figura 9. Torre d'Enveja

anterior perquè la seva porta d'accés presenta un arc de ferradura amb llinda de molt bona factura (Adell i Riu-Barrera, 1980; Salazar i Sales, 2011) (figura 10).

Al seu torn, el dispositiu de vigilància del Camp de Tarragona sembla integrar un reguitzell de torres molt diversificades que prolonguen les xarxes del Penedès i del Garraf fins al riu Francolí, que constitueix el seu límit ponentí. Amb funcions estrictes de talaia, aquí la peça més avançada i possiblement la més arcaica sigui la torre de base massissa del Cucurull o castell de Berà (Roda de Berà), de poc més de 4 m de diàmetre i que connecta les defenses del Garraf amb la ciutat de Tarragona. Aquí, els materials ceràmics obser-

vats són mínims i principalment d'època moderna, d'on deduïm que les restes del recinte rectangular que acompanya la torre serien molt posteriors.

Altres casos tarragonins difereixen, però, dels arquetips i posen problemes específics (Menchon, 2013): amb la torre desapareguda de l'Alzina, la torre de la Vella o de l'Abella (Riera de Gaià) flanqueja un pas estratègic i és un edifici insòlit, amb una primera planta anular de pedra i un pis superior poligonal de tapia, on els principals dubtes cronològics deriven de la falsa cúpula que separa els dos àmbits; al terme de Tarragona també posen problemes la petita talaia de Sant Simplicí de poc més de 3 m de diàmetre i la torre mestra molt alterada del castell de Montoliu, alhora que hom desconeix traces antigues al castell de Tamarit que hom pugui relacionar amb les mencions d'al-Idrisi.

Al sector de l'Alt Camp, la talaia de planta oblonga de Montferri facilitaria les connexions interterritorials, amb una forma similar a la torre mestra del castell de Vila-rodon, molt transformada, que defensaria una petita població encastellada. Per la seva antiguitat, però, a la comarca veïna de la Conca de Barberà també cal destacar altres torres que podrien ser anteriors al període andalusí: així, la torre quadrangular de Castellfolit (Vimbodí) fou construïda amb encofrat, on s'observa tègula romana i ceràmica grollera medieval en superfície, sobre un establiment prehistòric (Gonzalo i Martí, 2015); així mateix, la torre de planta triangular de Santa Perpètua de Gaià (Pontils) representa un cas únic, on les anàlisis realitzades proporcionen datacions fins època visigòtica (Menchon, 2013).

Finalment, en l'entorn de Tortosa també proliferen les torres de planta cir-

Figura 10. Torre de Sant Pere de Ribes

cular i molt especialment al sud-est de la ciutat, on ocupen turons a mitja alçada o bé s'apliquen a la custòdia del pas principal de la *Via Augusta*, enmig del pla. Malgrat les modificacions o destruccions, la majoria serien construccions de pedra desbastada, que hom tendeix a disposar en filades, rejuntades o arrebossades a l'exterior i on no s'observen traces de les bastides. També cal remarcar, però, que aquest tipus de torres no es detecta riu amunt, a les comarques del Baix Ebre, Priorat i Terra Alta.

Edificada a mitja alçada sobre el lligallo que mena a Tortosa per coll de l'Alma, la torre de Vinaixarop (L'Aldea) bé podria ser l'exemplar més arcaic, construïda sobre una banqueta circular, amb basament massís de 4,5 m de diàmetre i potser no-

més dues plantes d'altura. També se situava a mitja alçada i sobre l'accés principal a Tortosa la desapareguda torre de Rocacorba o de Sant Onofre (Campredó), un edifici que estimem en uns 5 m de diàmetre, més de 16 m d'altura i quatre plantes, d'acord amb les imatges conservades. Denominada "torre de Asmet" als primers textos del segle XII, el nom original de la torre de Rocacorba podria situar la seva construcció al context de la pèrdua definitiva del Penedès i els inicis del califat cordovès, si identifiquem el seu promotor amb Aḥmad ibn Muḥammad ibn Mubaššir, que repetidament governà Tortosa en 930 i vers 938 (Bramon, 2000: 274 i 287).

Entre les torres del pla la més ben conservada és la de Burjassénia (L'Aldea), de dimensions semblants a la torre d'Asmet, base anular i quatre plantes, llinda plana sobre la porta i merlets al terrat, que fou recrescut. Interposada entre l'anterior i el castell d'Amposta, la petita torre de la Candela (L'Aldea) presentaria el basament massís i un folre atalussat posterior, uns 12 m d'altura i diàmetre de poc més de 3 m, on l'excavació recent ha descobert a prop un aljub amb materials andalusins associats relativament tardans (Cartes, 2016). Amb més de 6 m de diàmetre i un folre atalussat posterior, la torre de Camarles només conserva la base compacta i el primer pis fins a una altura d'uns 9 m, amb llinda monolítica retallada en forma d'arc sobre la porta. I encara caldria sumar la torre de l'Aldea que ocupa l'emplaçament d'una vil·la romana, de base massissa i que fou reedificada íntegrament amb quatre pisos sobre planta semicircular ultrapassada després d'haver estat destruïda.

Tot integrant un sistema d'alerta, aquestes sis torres situades sobre l'esquer-

ra del Delta de l'Ebre clouen els accessos orientals a la ciutat de Tortosa i el pas d'Amposta, malgrat que precisin alguna altra connexió que transmeti l'alerta a la ciutat, funció que pot haver exercit una simple talaia o una torre desapareguda. Així, sobre la riba dreta del riu Ebre el cim del Monsianell exercia inequívocament aquesta funció (*talaia sarracenorum*), on la prospecció arqueològica observa materials andalusins relativament tardans, sense indicis de construccions sòlides (Martí i Negre, 2014). Així mateix i sobre la riba dreta del riu Ebre, la desapareguda torre o castell de Mianes (Tortosa) podria haver estat un d'aquests edificis i un bon punt de connexió amb la ciutat, alhora que la denominada torre de Túbal seria el receptor idoni al castell de la Suda.

Al capdavant encara caldria sumar altres dos casos que ocupen posicions perifèriques. Situada a llevant de la ciutat i al peu de la Serra del Boix, la torre del despoblat de la Fullola (Tortosa) ocupa una posició enclotada sense enllaços aparents, és de base massissa i quatre plantes, amb un diàmetre de poc menys de 5 m, uns 16 m d'altura i llinda plana sobre la porta original (figura 11). L'altre cas correspon a la torre de planta circular del castell d'Ulldecona, que vigila el camí de València al seu pas pel riu Sénia i seria subsidiària dels castells andalusins de Cervera del Maestrat i Peníscola (Martí i Negre, 2015): d'uns 10 m d'altura, és un edifici de dues plantes amb bon aparell i múltiples espitlleres al pis superior i al terrat, dotat de merlets afuats, característiques particulars que podrien correspondre a un moment força tardà del període islàmic; malgrat tot, l'excavació del castell considerarà aquest edifici d'època cristiana, alhora que es proposa que el conjunt for-

Figura 11. Torre de la Fullola

tificat seria d'origen andalusí, sense materials que ho provin (Forcadell, 2008).

Tot i algunes excepcions, cal remarcar que entre les torres de l'entorn de Tortosa predominen bàsicament els edificis de quatre plantes, que s'acosten als 20 m d'alçada i que podrien tenir merlets, bé disposin de basament massís o anular. Són característiques que ens reportarien vers la fi del segle IX o poc més tard, molt probablement en coincidència amb la renovació dels conflictes i el retrocés de la frontera. És a partir d'aquí que es produiria una profunda remodelació d'aquest espai fronterer, que perdria capacitat de gestió i se sotmetria a les directrius militars i fiscals del nou califat cordovès, ben paleses a la ciutat de Tortosa (Negre i Martí, 2015; Negre i Suñé, en premsa). Seria aleshores quan es construïssin les darreres torres

d'aquest tipus, alhora que el califat confiava l'administració territorial a la seva pròpia xarxa de castells, on s'optà irreversiblement per bastir torres quadrangulars. En qualsevol cas, la conquesta de les terres tortosines vers mitjan segle XII i l'onomàstica de la majoria d'aquestes torres pensem que impossibilita atribuir-les a les forces cristianes, com sovint s'ha fet.

4. Conclusions

En un context on predominaven les construccions quadrangulars, a Catalunya hem vist que totes aquestes torres derivarien d'un mateix model de fortificació que, sota domini andalusí, s'aplicaria i es desenvoluparia de forma sistemàtica entre els anys 760 i 940 aproximadament, si no abans. Totes elles són torres exemptes

de base circular o arrodonida, amb murs gruixuts que s'aprimen progressivament als relleixos de suport de les cobertes fins al terrat. Tampoc no dubtem que les distintes variants que s'observen corresponen a múltiples iniciatives i a contextos territorials específics, com ara la diversitat de basaments, d'aparells i d'alçada o el nombre de plantes que atenyen. De fet, la pròpia distribució dels casos sobre una frontera en retrocés ens proporciona una veritable estratigrafia que mostra els progressos assolits en desenvolupar el model, on la simplificació de l'obra i l'increment de l'altura són tendències principals (figura 12).

El punt de partida ens reporta al gran dispositiu de fars o alimares de vigilància que ocupa la meitat oriental de Catalunya i que molt probablement ordenés construir Sulaymān al-A' rābī des de Barcelona

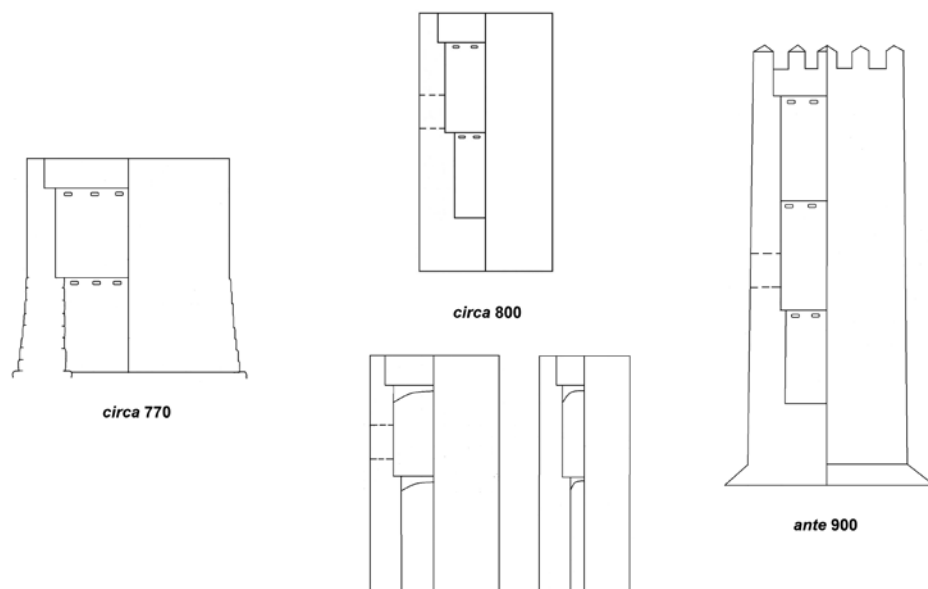

Figura 12. Proposta evolutiva de les principals variants del model

vers el tercer quart del segle VIII. Aquí destaquen les torres de gran diàmetre i aparell monumental conservades sobre l'eix principal del sistema, tot i que les diverses ramificacions ofereixen altres casos de menor diàmetre i aparell més modest. Uns i altres fars serien edificis de planta anular, dues plantes amb terrat i accés al primer pis, tot i que no es conserva cap porta original. No obstant això, el cas gironí de la torre Desvern, la torre Roja vallsana i les dues torres monumentals situades a ponent del riu Llobregat suposen altres models edilicis i no reben la denominació estricta de fars, alhora que tant poden correspondre a talaies com a explotacions rurals. D'aquí inferim que les torres monumentals no fan sinó magnificar un tipus d'edifici defensiu més modest i que prèviament hauria estat introduït en al-Andalus, a menor escala i amb diverses aplicacions.

Més enllà de la pèrdua de Barcelona l'any 801, les torres de planta circular encara serien un recurs defensiu habitual en la frontera andalusina del riu Llobregat mentre aquesta perdurà, fins a inicis del segle X. Foren temps, però, d'una marcada autonomia militar en què els diversos territoris desenvoluparen sistemes específics de defensa, tot assolint diferències notables. Així s'observa a llevant dels rius Llobregat i Cardener, on els districtes d'Osona, de Berga i de Manresa basculen entre dues obediències i progressivament acumulen castells diversos, alhora que les torres de planta circular d'aquell temps són insòlites. La situació canvia, però, a ponent del riu Llobregat, on la influència de la vall de l'Ebre és palesa vers l'entorn de Calaf, així com la ciutat de Tortosa aplega les defenses sobre les posicions avançades del Penedès i l'entorn de Tarragona.

Aquí es concentren i són marcadors principals les torres bastides sobre base massissa, total o parcial, una tècnica que serviria per anivellar els fonaments i afavorir l'estabilitat dels edificis, tot i que no sempre és fàcil distingir-les de les construccions anulars si no han estat excavades. Unes i altres torres, però, serveixen aleshores tant per a tasques principals de vigilància territorial com per a la custòdia de posicions estratègiques, aquí associades a explotacions rurals.

Així ho provarien els diversos casos que hem destacat a l'entorn de Calaf i que il·lustrarien els progressos del segle IX o poc més tard, on les torres estratègiques assoleixen tres o quatre plantes d'alçada i finalment incorporen merlets al terrat. Un desenvolupament semblant s'observa també al Penedès i al Garraf, tot i que aquí amb característiques específiques. Amb la seva torre de base compacta i dues plantes, el castell de Castellví de la Marca és d'antuvi el principal punt de vigilància i capitalitza les innovacions, un recurs que també s'escau a la torre del Cucurull, que esdevé el custodi preferent del Camp de Tarragona.

Aquí, però, destaquen les set torres de planta oblonga documentades d'un extrem a l'altre, bé incorporades al disseny del dispositiu principal de vigilància o bé destinades a la custòdia de passos estratègics. La forma oblonga és una solució que simplificaria el procés de construcció i el manteniment d'edificis de dues plantes, en substituir els trespols de fusta per falses voltes, una opció gairebé específica d'aquestes comarques i que principalment atribuïm a la primera meitat del segle IX, atès el seu paper estructural. Contràriament, situariem en el decurs de la segona meitat del mateix segle la construcció d'altres torres del Garraf

que assoleixen tres plantes d'alçada i que poden tenir merlets, similars a les de la Catalunya central.

Perduda irreversiblement la frontera penedesenca a inicis del segle X, seria aleshores quan la ciutat de Tortosa precisà desenvolupar tot un dispositiu específic de defensa i encara s'optà per construir torres de planta circular. Tot i la presència d'algun precedent o epígon, tinguin base anular o compacta, aquí la majoria d'edificis assoleixen quatre plantes d'alçada i això justifica l'atribució relativament tardana d'aquestes obres sofisticades, a les beceroles del califat cordovès, quan deixen de ser un recurs usual.

I mentre això passava en al-Andalus, als dominis dels comtes de Barcelona succeïa just el contrari, on els veguers del comte Sunyer (911-950) inicien l'aplicació genèrica d'aquest recurs als propis castells, tot preferint les torres mestres de planta anular, edificis més febles que sovint precisen reforços perimetrals. És una opció que es constata vers 940 als confins dels comtats de Barcelona i de Manresa, on un tal Bonifàç hauria edificat la talaia interterritorial del castell de la Guàrdia de Montserrat (El Bruc), alhora que algú anomenat Gotmar hauria construït la torre del castell de Callús. Fins i tot podria ser el mateix vicari Gotmar que poc després es documenta a l'entorn de Terrassa, on la torre del Palau reproduceix fil per randa el model andalusí més evolucionat, de base massissa, quatre plantes d'alçada i merlets al terrat, un edifici del tot excepcional en terres de la Catalunya Vella. Més enllà, també al comtat de Girona aleshores es construïen castells d'aquest tipus, com es constata a les datacions absolutes del cas de Sant Maurici (Caldes de Malavella).

Malgrat tot, a la frontera principal de Barcelona els vicaris comtals encara in-

vertiren esforços en explorar les possibilitats que oferia l'aplicació d'angles arrodonits a la construcció de grans torres polimorfes, amb l'objectiu d'ampliar l'àrea residencial disponible. Potser durant el segle X en serien bons exemples les torres mestres i estructures associades dels castells de Castellví de Rosanes, Gelida, Subirats i Mediona, alhora que poden correspondre a inicis del segle XI els casos de Vilademàger (La Llacuna) i la Tossa de Montbui (Santa Margarida de Montbui), tot i que l'arqueologia no ho corrobora. Al capdavant, però, en ple segle XI les torres de planta circular continuaren sent les construccions més representatives dels castells i aleshores també s'edificaren massivament a les explotacions rurals de la frontera, vinculades als diversos dominis, tot estenent l'orde feudal arreu.

Som conscients que resten àmplies àrees de penombra en aquesta anàlisi i això ens reporta un quadre incomplet, tant per la irreversible desaparició de moltes torres com per les limitacions que imposen les construccions derruïdes. Sortosament l'arqueologia comença a pal·liar els déficits, tot proporcionant nous registres que cal llegir amb cautela, ateses les dificultats que plantegen. A tall d'hipòtesi, però, hem atribuït cronologies aproximades a les principals variants que s'observen, tot comptant amb la concurrència de les diverses fonts, alhora que s'identifiquen alguns dels seus probables promotors entre els governadors àrabs del període.

En l'estat actual de la recerca aquesta proposta evolutiva podria semblar arriscada. Al seu torn, les alternatives deixen massa preguntes sense resposta i obstaculitzen, de fet, la comprensió de les fortificacions altmedievales en la seva diacronia, incloses les obres d'època comtal. A dia

d'avui, però, les fortificacions andalusines de Catalunya no haurien d'atemorir ningú i menys als historiadors medievalistes. Bastaria assumir que les torres de planta

circular són part de les múltiples aportacions que la cultura musulmana introduí al nostre país, adoptades com a pròpies a partir d'aquí.

Referències bibliogràfiques

- ABADAL, Ramon d' (1986). *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ADELL, Joan A.; RIU-BARRERA, Eduard (1980). «La torre de l'alta edat mitjana de Ribes (Garraf)». *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1/2, 87-93.
- AUTORS DIVERSOS (1986). *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Annex Núm.: 3. Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BALLESTÍN, Xavier; PASTOR, Ernesto (eds. 2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress.
- BALLESTÍN, Xavier; VILADRICH, M. Mercè (2008). «Foc, fum, torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar Ediciones Arqueológicas, 287-336.
- BOLÒS, Jordi (2001). «Fortificaciones y organización del territorio en la Marca o frontera catalana durante los siglos IX-XII». A: *Actas del IV Curso de Cultura Medieval. Seminario: La fortificación medieval en la Península Ibérica*. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, 101-123.
- BRAMON, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Vic-Barcelona: Eumo Editorial.
- BUSQUETS, Francesc; FÀBREGAS, Marta; CORTS, Ainhoa; CAPDEVILA, Núria (2017). «El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'història». *Ausa*, XXVIII, nº 179, 107-126.
- CABALLÉ, Antoni (2017). «El castell de Taradell. Un exemple de fortificació medieval». *Ausa*, XXVIII, nº 179, 73-89.
- CABAÑERO, Bernabé (1996). *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- CAIXAL, Àlvar; PANCORBO, Ainhoa (2002). «L'excavació del castellet de Gotmar (Callús, Bages)». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: Acram, 634-642.
- CAMPRUBÍ, Josep (2006). *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*. Lleida: Universitat de Lleida.
- CARTES, Antoni (2016). «Intervenció a la torre de la Candela (L'Aldea, Baix Ebre)». A: *I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa: Generalitat de Catalunya, 605-609.
- CHALMETA, Pedro (1994). *Invasión e islamización*. Madrid: Editorial Mapfre.
- FITÉ, Francesc (1986). «Les torres de guaita de la Catalunya de Ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec». A: *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 25-98.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; MARTÍ, Ramon (2010). «Hábitat y sociedades rurales en Cataluña (ss. VII-X)». A: SÉNAC, Philippe (ed.). *Histoire et archéologie des sociétés de la Vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles). Villa 3*. Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail, 125-155.

- (2015). «El Bages en els inicis de l'Edat Mitjana (segles V-IX): Estat de la qüestió i noves propostes de recerca arqueològica». A: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 34-42.
- FORCADELL, Toni (2008). «Castell d'Ulldecona. Intervenció 2003-2006. 2a part. Resultats arqueològics i interpretació històrica». *Rails*, 24, 183-207.
- FORTÓ, Abel; MAESE, Xavier (2011). «La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*, 113-152.
- GALTIER, Fernando (1987). «Les châteaux lombards de l'Aragon à l'aube de la castellologie romane occidentale. La tour ronde». *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, 18, 173-206.
- GIBERT, Jordi (2005). «La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 16, 39-72.
- (2018a). *La fi del món antic i l'inici de l'Edat Mitjana a la Catalunya central. Poblament, producció econòmica i organització del territori entre els segles V-VIII*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- (2018b). *L'expressió material del poder durant la conquesta comtal. Esglésies, castells i torres a la Catalunya central*. La Pobla de Claramunt: Ajuntament de la Pobla de Claramunt.
- (2018c). «Entre al-Andalus et les carolingiens. Quelques notes sur la frontière de la Catalogne Centrale au IXe siècle». A: GASC, Sébastien; SÉNAC, Philippe; VENCO, Clément; LALIENA, Carlos (eds.). *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe siècles)*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- GIRAL, Francesc (2003). *Sondeigs arqueològics al Castell de Calaf*. Barcelona: memòria inèdita del Servei d'Arqueologia de Catalunya.
- GONZALO, Xavier; MARTÍ, Ramon (2015). «El poblament altmedieval del territori de Tarragona: Campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats». A: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: Acram, 721-728.
- GUTIÉRREZ, J. Avelino (2013). «Poblamiento de los siglos VII-VIII y conquista musulmana del antiguo *Conventus Asturum*». A: BALLESTÍN, Xavier; PASTOR, Ernesto (eds.). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress: 102-115.
- LECANDA, Angel; LORENZO, Jesús; PASTOR, Ernesto (2008). «Faros y torres circulares: propuestas para el conocimiento de la efectividad del dominio islámico inicial en los territorios del alto Ebro». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar Ediciones Arqueológicas, 239-285.
- LÓPEZ, Albert; SUAU, Laura (2004). «Resultats de l'excavació al monestir de Sant Llorenç del Munt (Matadepera, Vallès Occidental). Campanyes 1988-1990 i 1997». A: *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1155-1177.
- LÓPEZ PEREIRA, J. Eduardo (2009). *Continuatio Isidoriana Hispanica. Crónica Mozárabe de 754. Estudio, edición crítica y traducción*. León: Caja España de Inversiones.
- LÓPEZ REYES, Daniel (2011). *Memòria científica de la intervenció arqueològica a la torre de la Talaia (Calafell, Baix Penedès)*. Tarragona: memòria inèdita del Servei d'Arqueologia de Catalunya.
- MARTÍ, Ramon (2005). «Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro». *Laietania*, 16, 185-198.
- MARTÍ, Ramon (2017). «Els Castellvell durant el segle X, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona». *Anuario de Estudios Medievales*, 47/2, 679-705.
<<https://doi.org/10.3989/aem.2017.47.2.07>>
- MARTÍ, Ramon (ed. 2008). *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar Ediciones Arqueológicas.

- MARTÍ, Ramon; FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi (2008). «Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens». *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, 30-43.
- MARTÍ, Ramon; NEGRE, Joan (2014). «Fortificaciones y edificación de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior: Turtüša y su entorno». *Agira. Arqueologia Medieval*, VI, 217-236.
- MARTÍ, Ramon; NEGRE, Joan (2015). «Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica». *Estudis d'Història Agrària*, 27, 67-90.
- MARTÍ, Ramon; VILADRICH, M. Mercè (2014). «From the conquest of al-Andalus to the Muslim majority. Catalonia between the eighth and the tenth century». A: ANTELA, Borja; VIDAL, Jordi (eds). *Central Asia in the Antiquity: Interdisciplinary Approaches*. Oxford: Archaeopress, 105-116.
- MAURI, Alfred (2014). *El Castellvell de Rosanes*. Martorell: Centre d'Estudis Martorellencs.
- MENCHON, Joan (2013). «Algunes fortificacions (islàmiques?) al sud de Catalunya. Reflexions, dubtes i provocacions». A: GIRÁLDEZ, Pilar; VENDRELL, Màrius (coord.). *L'empremta de l'islam a Catalunya: materials, tècniques i cultura*. Barcelona, Edicions Patrimoni 2.0 Consultors, 57-105.
- MENCHON, Joan (2014). «La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra): cronologia i construcció». *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, 264-294.
- MOLIST, Núria; BOSCH, Josep M. (2012). «El cementiri medieval de Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)». A: MOLIST, Núria; RIPOLL, Gisela (ed.). *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, 469-494.
- NEGRE, Joan; MARTÍ, Ramon (2015). «Urbanismo en la Marca Oriental de al-Andalus durante el Califato (940-974): el ejemplo de Madīna Turtüša a través de las fuentes arqueológicas y escritas». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 47, 187-201. <<https://doi.org/10.7203/SAGVNTVM.47.5170>>
- NEGRE, Joan; SUÑÉ, Josep (en premsa). «Territorio, fiscalidad y actividad militar en la formación de un espacio fronterizo. La consolidación de Tortosa como límite extremo del al-Andalus omeya». *Anuario de Estudios Medievales*, proposta acceptada.
- OLLICH, Imma; ROCAFIGUERA, Montserrat de; PRATDESABA, Albert; OCAÑA, Maria; AMBLÀS, Oriol; PUJOL, M. Àngels; SERRAT, David (2017). «Roda Ciutat: el nucli fortificat de l'Esquerdà sobre el Ter i el seu territori». *Ausa*, XXVIII, nº 179, 23-40.
- PÉREZ, Víctor L. (2011). «La problemàtica de les torres de guaita romanes a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis*». *Butlletí Arqueològic*, V. 33, 25-79.
- POUS, Annie de (1973). *Le pays et la vicomté féodale de Fenollède (du VIIIe au XIVe siècle)*. Paris: Éditions Roudil.
- PUJADES, Josep; BRU, Ricard (2002). «Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafitis». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat, Acram, 765-774.
- PRAT, Marc; SAGRERA, Jordi (2018). «La Torre Desvern (Celrà, Gironès)». A: *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Caldes de Malavella, Generalitat de Catalunya, 387-396.
- PRATDESABA, Albert; FRIGOLA, Joan; PADRÓS, Carles; MADROÑAL, Anna (2017). «El Castell de Falgars: Estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la Baixa República romana fins a l'època medieval». A: *Quaderns de les Assembles d'Estudis núm. 2. El territori de Besalú abans del comtat*. Besalú: Amics de Besalú i el seu comtat, 95-120.
- PUIG I CADAVALCH, Josep (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RIU, Manel (1985-86). «L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català». *Estudi General*, 5-6, 27-45.
- SALAZAR, Natalia; SALES, Jordina (2011). *El castell de Ribes. Passat i present d'un monument mil·lenari*. Sant Pere de Ribes: Ajuntament de Sant Pere de Ribes.

- SÁNCHEZ, Eduard (2008). «Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar, 125-137.
- SÁNCHEZ PARDO, J. Carlos (2014). «Sistemas de señales a larga distancia. Estudio de los topónimos faro, facho y meda en el noroeste peninsular». A: CATALÁN, Raúl; FUENTES, Patricia; SASTRE, J. Carlos (ed.). *Las fortificaciones en la tardoantigüedad. Élite y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. Madrid: La Ergástula, 417-424.
- SUNÉ, Josep (2016). «Indicios de participación dīmmī o muladí en los asedios carolingios a Tortosa (804/806-809)». *Anuario de Estudios Medievales*, 46/2, 975-1008.
<<https://doi.org/10.3989/aem.2016.46.2.12>>
- TALAIA (1996). *Agrupació Excursionista Talaia. VIII caminada popular de Vilanova a la Geltrú a Rocacrespa, pel Fondo del Castellot*. Vilanova i la Geltrú.
- TOMÁS-FACI, Guillermo; MARTÍN-IGLESIAS, José C. (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de Sant Martín de Asán». *Mittelateinisches Jahrbuch*, 52-2, 261-286.
- TURA, Jordi; MATEU, Joaquim (2008). «Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar, 139-154.
- VILA, Goretti; VILA, Josep M.; CANTOS, José A.; FAUQUET, Josep (2004). *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Barcelona: memòria inèdita del Servei d'Arqueologia de Catalunya.
- VILA, Josep M.; ARCOS, Roser (2007). «La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: Acram, 450-457.

